

PTUJSKI GRAD

(STAVBNO-ZGODOVINSKA SKICA)

JOŽE CURK

Tam, kjer se južni obronki Slovenskih goric in diluvialne prodnate terase najbolj približujejo Dravi, se je razvilo mesto Ptuj, katerega krona arhitektonsko izredno pomemben grajski kompleks, ki je zasedel konglomeratni grič nad mestom ter se preko obzidja neprisljano povezal z mestno veduto v zaokroženo, tipično srednjeveško naseljeno enoto. Grad kot zaključek mestne kompozicije, ki najde v njem svojo kulminacijo, je postal simbol obrambne organizacije mostišča ter fevdalno urejene srednjeveške družbe. Ker se je novoveški Ptuj razvijal iz srednjeveškega po kontinuiteti teritorialnih in političnih razmer, a se zaradi periferne lege od 18. stol. dalje ni več močnejše spreminjal, je ostal grad slej ko prej znamenje ptujskega mesta. Kot daleč vidna mestna krona je ptujski grad že od nekdanj zbuja pozornost potnikov, pa tudi zanimanje znanstvenikov, vendar se ni doslej še nihče razen prof. Fr. Baša v razpravi »Mali grad v Ptuj« (Zgodovinski časopis IV. 1950, p. 127—150) resneje pozanimal za njegovo gradbeno zgodovino.

Gotovo je naselitvena in utrdbena kontinuiteta grajskega griča prastara, saj je bilo treba od nekdanj varovati mostišče znane »Jantarske ceste«, ki je vodila tod mimo iz Srednjega Podonavja na Jadran. Izredno strateško lego komaj 45 m visokega grajskega griča so spoznali tudi Rimljani, ki so v njegovi zaščiti zgradili zidani most preko Drave, grič sam pa utrdili. V dobi preseljevanja narodov je Ptuj večkrat menjal gospodarje. Imeli so ga v lasti Zahodni Gotje, Huni, Vzhodni Gotje, Langobardi in končno Sloveni, kot to dokazujejo arheološke zgodnje srednjeveške predvsem starslovenske najdbe na Hajdini in na grajskem platoju.

Kazno je, da se je Ptuj ohranil preko vseh naštetih viharjev v času preseljevanja narodov vsaj kot skromna naselbina, kajti okoli l. 850 se zopet omenja kot civitas ter ima most, trg in dve cerkvi. Leta 874 so dobili Ptuj salzburški nadškofje, ki so ga obdržali v svojih rokah malodane 700 let. Toda s pestjo v začetku niso imeli sreče, kajti v 10. in 11. stol. so te predele neusmiljeno ro-

pali nomadski Madžari, ki so uničili tudi Ptuj. Konkretna umetnostna zgodovina Ptuja se začne šele s prenehanjem madžarskih navalov v Srednjo Evropo, to je z 12. stoletjem.

Okoli l. 1125 je salzburški nadškof Konrad I. obnovil »že oddavna v razvalinah ležeči grad Ptuj«, ki naj bi ščitil salzburške posesti v Podravju. Iz citirane izjave Konradovega življenjepisca moremo sklepati, da je ptujski grad obstajal že v 11. stol., grajska lega v okopu na vzpetini nas sili, da pomaknemo čas njegovega nastanka v 10. stol. Na kratko lahko rečemo, da se je iz slovenskega gradišča preko dvora kot razvojnega tipa zgodnjefevdalnih fortifikacijskih naprav polagoma razvil zidani ptujski grad s središčem na osrednji kopi ptujskograjskega griča. Ta razvoj dokazuje vrsta listin, ki neposredno omenjajo grad in njegove sestavine, in katere v naslednjem na kratko navajam:

Leta 1203 se omenja v Ptujju salzburški dvor;

leta 1230 se omenja Matildin dvor;

leta 1231 se omenjata castrum maius in minus;

leta 1235 se omenja grad viteza Hermana;

leta 1249 se omenja castrum minus;

ca. leta 1265 omenja kronist Otokar Štajerski v svoji rimani kroniki dva salzburška gradova v Ptujju;

18. 7. 1280 se v pogodbi med Friderikom Ptujskim in salzburškim nadškofom o medsebojnih fevdalnih odnosih omenjajo ptujski gradovi (Vesten) kot nedeljivi in dedni ter imajo v lasti s kastelanstvom tudi 12 posesti okoli ptujskograjske gorice z vrtovi za stržarje. Ptujski ministerial je moral ob vsakem obisku salzburškega nadškofa zapustiti grad in ga dati nadškofu na razpologo za prebivanje. Poleg tega je moral vzdrževati žitnico na gradu za salzburškega nadškofa.

Leta 1322 se omenja stanovanje ministerialov v gradu ter 12 hiš na grajskem hribu za posadko in poslugo.

Leta 1338 se omenja hiša na grajski gorici, ki jo je kupil Friderik iz Jablanja.

Leta 1428 zapusti Friderik Ptujski v nasledstveni pogodbi Janezu Schaumburškemu

hišo in grad Ptuj, posesti pod hišo in v ptujskem mestu.

Leta 1433 naštevata Hartnid in Friderik Ptujski salzburške fevde v Ptuj: grad, grajski stolp, hišo in vse, kar je na grajski gorici, ter 12 stražarskih posesti okoli nje.

Leta 1443 se omenja hiša na ptujskograjskem grebenu nad stopnicami (»na Kamnu« na vzhodnem grajskem platoju).

Leta 1487 omenja Santonino utrjeni in nezavzetni ptujski grad.

Po listinah sodeč, je moral biti ptujski grad med največjimi v deželi, saj vemo iz 13. stol., da je ptujski ministerial vodil v deželni brambi 200 svojih bojnikov in da je zanj plačeval letno 200 mark deželne kastelnine. Poleg tega je na gradu po l. 1222 delovala nekaj časa babenberško-salzburška kovnica denarja, kar tudi predpostavlja večjo stavbo.

Če poskušamo iz navedenih listin rekonstruirati srednjeveški razvoj ptujskega gradu, pridemo do naslednje slike.

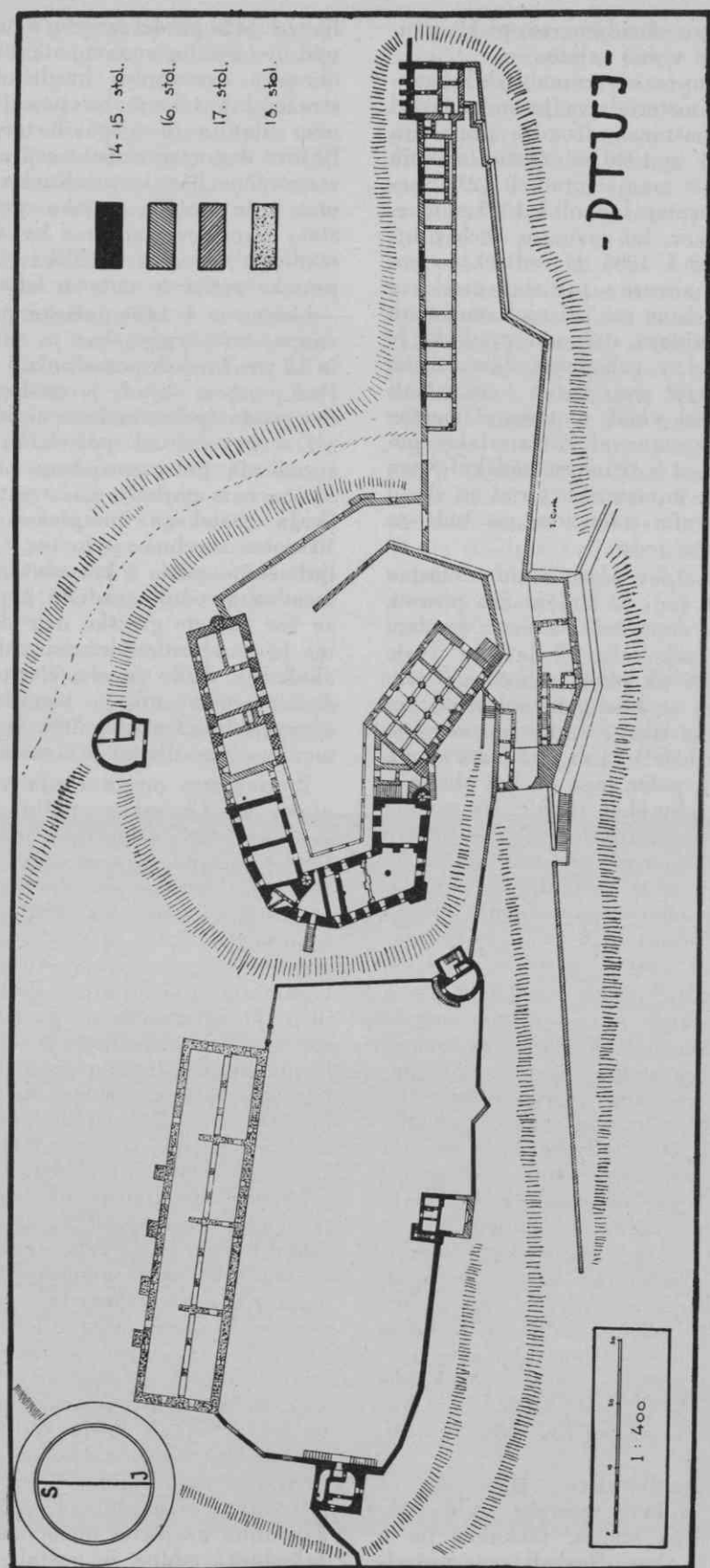
Ptujskograjska gorica je po svoji geografski legi in izobliki že od nekdaj vabila k izrabi v utrdbene namene. Njen greben namreč ščiti proti jugu strma konglomeratna pobočja, proti severu pa peščene glinaste strmine plazovitega značaja, tako da je položnejši dostop nanj možen samo iz severozahodne strani. Tako izoblikovani greben je bilo mogoče že z manjšimi zemeljskimi deli spremeniti v terasasti plato, v katerega osrednjem, deloma skalovitem delu je z nasipanjem zraslo gradišče. Kdaj se je to zgodilo, se ne da reči. Antične najdbe v okopih in dejstvo, da ležijo v nivoju zahodnega platoja staroslovenski grobovi iz 10. do 11. stol., dajejo splošen časovni okvir, ki sovпада z dobo nastajanja zgodnjersrednjeveških zemeljskih utrd, splošno imenovanih gradišča. Ali je ptujskograjsko gradišče predslovenskega ali slovenskega nastanka, bo morala odločiti arheološka lopata, gotovo pa je v njem treba iskati tudi starejšo kontinuiteto.

Arnulfova listina iz l. 890 in naslednje potrditve iz 10. in 11. stol. sicer govore o dvorih v Ptuj, izrecno pa ne omenjajo nobenega na grajski gorici. Vendar moramo vsaj za 11. stol. takega predvidevati. Njegova lokacija je po obrambni logiki terena možna samo v okopih osrednjega gradišča kot centralne in vse obvladajoče točke. Ker pa je pri nas 10. in 11. stol. še izrazita doba dvorov kot razvojnih tipov zgodnjersrednjeveških fortifikacijskih naprav pred nastopom gradov, smemo tudi za Ptuj takega domnevati. Dvori so bili večinoma lesene, ali pa na pol zidane stavbe, obdane z okopi, jarki in palisadami, torej bolj produkti tesarskega

in zemeljskega stavbarstva kot zidarstva. Gradovi se pri nas pojavijo šele v 12. stol., ko je zidarstvo postalo splošni sestavni del fevdalne kulture in se je tesarsko in zemeljsko stavbarstvo omejilo le na podložnike in nastajajoče tržane.

Eden izmed madžarskih navalov je moral ta dvor uničiti. Kdaj se je to zgodilo, se ne bo dalo verjetno nikoli ugotoviti, terminus ante quem pa je začetek 12. stol. Za vlade nadškofa Konrada I. je bil med leti 1125 do 1131 »Bethowe antiquum extitit castrum, sed derutum multis temporibus, atque sicut hodie cernitur reedificatum est«. Doba 12. in 13. stol. je doba stolpastih gradov. Zidan večnadstropni stolp je istočasno utrdba, stanovanje, kapela in tudi ječa. Stolp je prva stopnja v razvoju fevdalnih gradov, ki še ne združujejo v sebi uprave, ampak služijo samo utrdbenim in stanovanjskim namenom. Kot tak je stolp tehnični razvojni člen med dvorom in zidanim gradom kot središčem fevdalne uprave. Stolpasti gradovi so nastajali na obrambno najbolj ugodnih mestih višinskih postojank. Ta geografska lega je njihova glavna značilnost. V Ptuj je bila lega gradu določena že s predhodnikom, uničenim dvorom, ki je moral stati v približni sredini ovalnega gradiškega okopa. Na njegovem mestu je postavil nadškof Konrad I. svoj stolpasti grad — castrum maius. Ta stolp se omenja l. 1555 kot »visoki« stolp, v katerem je bila nameščena grajska orožarna. Na skici ptujске trdnjave iz sredine 17. stol. je lepo vidna stolpova centralna lega. Stolp ni stal točno na mestu današnjega Leslijevega južnega trakta, temveč je bil pomaknjen nekoliko severneje, precej daleč v današnje dvorišče. Po skici sodeč, je bil velikih dimenzij, skoraj kvadratnega tločrta ter postavljen v približnem naklonu današnjega Leslijevega trakta. Po poročilu iz leta 1555 se more sklepati, da je bil vsaj štiritetažen, sicer ga ne bi izrecno imenovali »visoki« stolp (glavni stolp!).

Kot sedež ministerialov, ki jih je na gradu umestil Konrad I. z nalogo, da branijo salzburško Podravje in upravljajo mestno mitnino, carino in sejmarino, je moral ptujski grad obvladovati ptujsko mesto s prehodom čez Dravo in nastopati proti Madžarom v sistemu utrdb severno in južno od Drave. S pacifikacijo madžarske meje okoli l. 1200 in z razvojem denarnega gospodarstva v 13. stol. pa se je uprava salzburških posesti utrdila in se skoncentrirala na mesto in grad Ptuj. S koncentracijo gospodarstva in uprave v Ptuj se je moral paralelno razvijati tudi njegov grad, ki je bil v tej dobi že sestavina upravnih, gospodarskih in stražnih stavb in

Skica stavbnega razvoja Ptujkega gradu

kapele, ki so bile z obzidjem, okopi ali palisadami povezane v eno celoto.

V naraščanju upravno-gospodarskih funkcij ptujskega ministerialstva je treba iskati tudi razlog za nastanek drugega ptujskega gradu. Leta 1231 in 1249 se izrecno omenja castrum minus — manjši grad, l. 1235 »castrum domini Hermani«, okoli l. 1265 ga omenja kronist Otokar, ko govori o dveh ptujskih gradovih, in l. 1280 ga indirektno našteva listina, ko govori o ptujskih gradovih (Vesten). Brezdvomno gre pri vseh omenbah za isto stavbo, zidani stolpasti grad, ki je najverjetneje stal v zahodnem delu mesta, približno tam, kjer stoji danes t. im. »Mali grad«, ter zapiral vhod v prvotno mestno jedro. V njem je stanoval ministerialov pomočnik — vazal, a v primeru nadškofovega obiska tudi sam ministerial. Grad je služil predvsem pravim namenom pa tudi za obrambo mestnega jedra.

Poleg obeh stolpov je spadalo v sestav ptujskega gradu tudi 12 stražarskih posesti, ki so bile vse v neposredni zvezi z gradom ter razmeščene tako, da jih je bilo dvojce na vzhodnem, 10 pa okoli zahodnega platoja. Stražarnice so bile gotovo lesene, pozneje tudi zidane stavbe (take se omenjajo 1338 in 1443 kot hiše!), ki so služile za stanovanja stražarjev, poleg tega pa kot obrambna oporišča na robu obeh ravníc. Na ravnici sami so bili vrtovi, katerih obdelava gotovo ni poškodovala slovenskega pokopališča in katerih tradicija se je ohranila prav do 17. stol., ko se na zahodni ravnici omenja grajski vrt. Stražarska posestva so ležala na pobočjih in ob vznožju grajske gorice.

Žitnica kot tradicionalna posebna pravica salzburških nadškofov, ki se izrecno omenja l. 1280, je morala stati v gradiškem okopu v bližini glavnega stolpa. Za to govore poleg obrambnih momentov — saj je bila žitnica prehranjevalni garant grajske posadke — tudi drugi dokazi. Predvsem kaže sedanja žitnica enotno gradnjo, ki ni mogla nastati pred 18. stol. Njeni oporniki, ki vzbujajo videz starosti, so naknadno dodani iz tehničnih razlogov (zaradi tektonskega premikanja nasute terase pred žitnico so njeni oboki počili skoraj v vsej dolžini stavbe, zato jih je bilo treba stabilizirati!). Poleg tega žitnice ne kaže nobena slika pred sredino 18. stol. niti načrt in poročilo strokovne komisije iz sredine 17. stol., ki bi jo kot važen fortifikacijski element (po Bašu!) gotovo upoštevala.

Hišo (Burghus, Burghaus, Haus), ki se omenja l. 1428 in 1435, je treba lokalizirati v bližino glavnega stolpa, vsekakor pa v osrednji gradiški okop. Nasledstvena pogod-

ba iz l. 1428 govori izrecno o hiši in posestvih pod njo, torej o upravni stavbi na zahodnem obronku osrednjega gradiškega okopa in stražarskih vrtovih ter posestvih na zahodnem platoju in njegovih terasah pod njo. Baševo domnevo »hiše« na prostoru poznejše renesančne bastije pri Karlovih vratih (kamor se je naselila grajska uprava šele v 18. stol., torej brez zveze s kako srednjeveško tradicijo!) negira izoblika južnih pobočij grajske gorice in izrecna lokacija iz l. 1428.

Listina iz l. 1433 našteva poleg grajskega stolpa, hiše, vsega, kar je na grajski gorici in 12 stražarskih posesti okoli nje, tudi grad. Pod pojmom »grad« je mišljen stanovanjski del gradu (palas in kemenate), ki se je razvil s povečanimi potrebami življenjskega standarda poleg grajskega stolpa. Prav ta listina nam najboljše kaže sestavo srednjeveškega grajskega kompleksa kot produkta 300-letne stavbne zgodovine. Grad so sestavljali stolp, palas s kemenatami, hiša in žitnica na osrednji gradiški kopi, kjer je bilo za vse našteje grajske dele dovolj prostora, ter 12 stražarnic (deloma zidanih) z vrtovi okoli nje. Tako je zrastel ptujski grad kot sestav enega samega kompleksnega gradu z vzporednimi utrdbenimi, upravnimi in pomožnimi zgradbami v sistematsko trdnjavo.

Z razvojem mesta Ptuja v osrednjo trdnjavo na Dravskem polju (izgradnja dominikanskega samostana med l. 1250 do 1260, minoritskega samostana med l. 1250 do 1270 in mestnega obzidja okoli l. 1250) je njegov grad polagoma izgubljal na svoji obrambni samostojnosti. 14. stoletje kot doba zidarskega grajskega stavbarstva ga je povezovalo z mestno župnijsko cerkvijo na vzhodu in preko zahodnega stolpa z dominikanskim samostanom na zahodu v enotno utrdbeno linijo, ki je varovala mesto Ptuj pred napadi s severa in obenem obvladovala mokri nižinski svet ob Grajeni, katerega je že od sredine 15. stol. dalje branil tudi minoritski samostan. Današnji zahodni stolp kaže vse gradbene značilnosti predrenesančne dobe (z močno uporabo antičnih balvanov) ter je moral nastati kot zvezna utrdba med gradom in dominikanskim samostanom v času, ko sta onadva prevzela osrednji položaj ptujske mestne trdnjave; to pa je bilo v prvi polovici 14. stol. (v 17. stol. se omenja kot »stari stolp«). Mogoče je istočasno nastal tudi t. im. »smodniški stolp«, pravokotna utrdba, ki se na starih slikah Ptuja vzdiguje izza jugozahodnega grajskega pobočja ter je služila predvsem za obrambo severozahodnih mestnih vrat in za stražo nad položnejšim severozahodnim grajskim pobočjem. Z zgraditvijo zahodnega stolpa je nastala potreba, grad-

beno ga povezati z grajskim jedrom na osrednji kopi. Zato sta nastala oba zidna kraka vzdolž zahodnega platoja kot mlajša in gradbeno naprednejša naslednika okopov, palisad in deloma stražarnic. Njihova gradbena tehnika je še visokosrednjeveška, ker temelji na sistemu širokih osnov, iz katerih raste zid, ki se polagoma zožuje, dokler ne doseže vertikale. Medtem ko je severni krak ostal tudi kasneje brez stolpastih oporišč (poročilo komisije iz sredine 17. stol.), je bil južni krak opremljen z dvema stolpoma in eno ostrogo. Pravokotni stolp je v osnovi gotovo srednjeveški, a je bil kasneje povečan za ca. 2,5 m proti jugu. Brezdvomno je bilo to povečanje v zvezi z izgradnjo ostroge in delno prestavitvijo južnega zidu. Ostroga kaže pravilno gradnjo iz klesancev, ki se bistveno ločuje od poligonalne gradnje ostalega zidu, kaže pa sličnost z gradnjo notranje bastije. Tudi okrogli stolp je gotovo predrenesančnega izvora, ker pa spada že v obrambni sistem ožjega grajskega jedra, ga bom podrobneje obravnaval kasneje.

Vzhodno od grajskega jedra je tekkel zid po severnem robu platoja brez posebnih utrdbenih oporišč do vzhodnega grajske gorice, kjer je stal polkrožni »župniščni stolp«, ki je bil v 16. stol. opremljen z bastijo.

Pri obravnavi obrambne in stavbne organizacije grajskega jedra moramo najprej upoštevati njegove dohode. Iz južne, mestne strani sta vodili na grajsko gorico dve poti: prva po trasi sedanjega dostopa na grad in dalje skozi ašelon, druga pa v vijugah iz mesta na vzhodni plato. Na severu je bila speljana vozna cesta po položnem severozahodnem pobočju do roba starega okopa, nato ob njem dalje na zahodni plato in v grajsko jedro. Sedanja trasa te ceste je plod renesančne predelave gradu v 16. stol.

Kot sem že omenil, je predstavljalo grajsko jedro sestavo stolpa, gradu, hiše in žitnice, razmeščene v ovalnem okopu starega gradišča. Najstarejša dela gradu sta bila stolp (zgrajen ca. 1130) in žitnica (omenjena l. 1280), najmlajša pa grad in hiša, ki se omenjata šele l. 1428 in 1433. Pojma »gradu« kot stanovanjskega in »hiše« kot upravnega poslopja predpostavljata zidano gradnjo, ki je morala nastati v teku 14. ali pa celo šele na začetku 15. stol. Kaže, da je z osredotočenjem dejanske oblasti nad salzburškimi posestvi v rokah Ptujskih gospodov rasel tudi ptujski grad v sestavi kompleksnega gradu z utrdbenimi in upravnimi poslopji.

Jedro sedanje dvonadstropne grajske podkve izvira iz tega časa. To jedro zajema juž-

Ptuj z gradom okoli l. 1680—1700

ni trakt do renesančnega stopnišča (sledovi ometa z beležem na podstrešju, vidna prizidava vzhodne traktove partije, okrogli stopniščni stolp na jugovzhodnem oglu, gotski oboki v pritličju), zahodni trakt s polžastimi stopnicami in sanitarijami ter severni trakt do konca tretje arkade (v kleti je za sedanjo zahodno steno in zasutim vmesnim prostorom ohranjena prvotna zunanja ometana grajska stena, do katere sega tudi italijanski severni obodni zid, na katerem stoji danes severni Leslijev trakt). Grajska podkva stoji, kot kaže, s severnim traktom na prirodni ravni, z zahodnim deloma na živi skali, deloma pa skupaj z južnim na samih okopih, katerim se tudi celotni koncept tločrtno prilagaja. Grajsko jedro je bilo, sodeč po zašiljenem portalu v prvem nadstropju zahodnega trakta, po obeh stopniščih (v jugovzhodnem zunanem in severozahodnem notranjem oglu) in po ohranjenem ometu na podstrešju, že od začetka dvonadstropno ter se glavnega stolpa ni neposredno dotikalo. Verjetno je grajsko jedro v pozni gotiki doživelo ponovne predelave, za kar bi govorila oblika notranjega dvorišča, v katerega regularnosti se že kažejo daljni odmevi renesančnega duha.

Tako urejeno grajsko jedro je bilo treba tudi sodobneje utrditi. V ta namen so vdělali v obdajajoče okope obzidje, katerega južni (predelani) in zahodni krak sta še ohranjena, krožno izpeljana severni in vzhodni pa manjkata. Od tega utrdbenega sistema sta predvsem ohranjena oba okrogla stolpa, katerih južni stoji na stičišču južnega in zahodnega obzidja, severni, imenovan »zaporni stolp«, pa osamljen severno od gradu. Južni stolp lahko datiramo po ohranjeni konsoli v podobi z listjem obdane volovske glave, severni pa po obliki strelnih lin, splošno v 15. stol. Ko govori Santonino l. 1487 o dobro utrjenem in nezavzetem ptujskem gradu, misli predvsem na te utrdbe. Povezavo utrjenega grajskega jedra z njegovo neposredno okolico sta v tej dobi tvorila zahodni portal s stopnicami in vrati v prečnem zidu z zahodnim platojem, in položno speljani ašelon v jugovzhodnem delu gradu z južnim in vzhodnim platojem.

V skicirani obliki je grad doživel novi vek. Razburljivi dogodki madžarske okupacije (1478—1490) in deželno knežjega intermezza (1490—1511) so bili že pozabljeni, ko se je pojavila nova nevarnost, ki je usodno posegla v preoblikovanje ptujskega gradu — turške vojne. Turki se mesta sicer nikoli lotili, niti l. 1532 ne, vendar je vrednost Ptuja za mejno obrambo postala tako očitna, da je kralj Ferdinand poskušal Ptuj na vsak način

dobiti v svoje roke, a mu je za to vedno manjkalo denarja. Kljub temu je porabil del dohodkov, ki jih je dajala dežela, za utrjevanje Ptuja. Pod vodstvom družine dell'Allio so v deceniju po l. 1549 modernizirali predvsem zastarele mesne utrdbe, čeprav točno ne vemo, kaj se je delalo. Za leto 1556 zveemo slučajno, da je polir Antonio de Piva dal prepričati nek star stolp (mestni ali grajski?).

Kralj Ferdinand je končno vendarle dobil toliko denarja — posodili so mu ga vitezi de Gera —, da je lahko na Jurjevo l. 1555 kupil mesto in grad Ptuj skupaj z gosposčino od salzburških nadškofov. 15. maja tega leta je salzburški oskrbnik Adlger Nösslinger izpraznil grad in prepeljal ves njegov inventar v Leibniz. Ptuj je postal dokončno deželno knežja lastnina, grad in gosposčino pa je Ferdinand zastavil de Gerom, s pogojem letnega prispevka za utrjevanje ptujske trdnjave.

Odločneje so se lotili utrditvenih del na obmejnih trdnjavah šele z nastopom vlade nadvojvode Karla (1564—1590). Glavno besedo so imeli Italijani, posebno deželna gradbena mojstra Francisco Teobaldi in Salust Peruzzi. Od slednjega nam je ohranjeno poročilo iz aprila 1570 o potrebah po utrditvi mest Graza, Fürstenfelda, Radgone in Ptuja. Po tem poročilu naj bi on gradil t. im. Nova vrata pri dominikanskem samostanu v Ptuj, vendar se je kameralna uprava temu upirala.

Utrditvena dela na gradu so se začela takoj po nastopu vlade nadvojvode Karla l. 1565 in so zajela predvsem grajsko jedro ter južni in vzhodni plato. Te novogradnje so bistveno spremenile lice srednjeveškega gradu ter mu dale podobo, ki jo je v glavnem ohranil do danes. Južna raven je bila z mogočnim opečnim eskarpnim zidom spremenjena v bastijo, ki je s svojimi topovi z lahkoto obvladovala celotno mesto pod seboj. Vhod nanjo je vodil po sedanji trasi, preko dviznega mostu in skozi Karlova vrata, ki so še danes opremljena z originalnimi vratnicami in okrašena z nadvojvodovim grbom. Strelna lina ob portalu je branila sovražniku dostop do vrat, stražarjevo stanovanje nad njim pa omogočalo stalno kontrolo nad grajsko varnostjo. Na bastiji ni bilo sicer nobenih stavb, kar dokazujejo skica in razne slike iz 17. stol. V tem času je bil obnovljen tudi zid od okroglega stolpa do notranje bastije, o čemer priča skrbna opečna gradnja in močan okrogel zidec, ki je splošen indicij za vsa italijanska poznorenesančna dela pri nas. Tudi vzhodni plato je v tem času dobil svoje severno in južno obzidje, ki sta spodaj eskarpnega, zgoraj parapetnega značaja. Severni zid, opremljen z okroglim zidcem, je

naslednik srednjeveškega obzidja. Na vzhodu je brez stolpastega oporišča pravokotno objel vzhodno ravnico ter se zaključil pri mestnem opazovalnem in požarnem stolpu sv. Pankracija (nasledniku ene od stražarnic). Tudi južni zid ni tekel vzdolž vsega vzhodnega grebena, marveč se končal tam, kjer še danes neha okrogli zidec, in je tako puščal prost dostop po že omenjeni poti iz mesta k opazovalnemu stolpu na jugovzhodnem hrbtu grajskega griča. Ker je stražni stolp imel zvon, s katerim je stražar opozarjal meščane na grozečo nevarnost, je bil opremljen s posebnim stolpičem. Ostalih stavb na tem platoju še ni bilo.

Največje predelave je doživelo grajsko jedro. Srednjeveško obodno zidovje je bilo na severu nadomeščeno z zidom, ki je povezal severni krak zahodnega platoja z zaključkom severnega trakta. Od tu dalje je teklo obzidje tako, da je pustilo severni stolp ob strani, se preko severovzhodnega stolpiča uvilo vzdolž vzhodnega okopa, ga eskarpasto oblikovalo ter z dvojno vrsto strelnic učinkovito branilo dovozno cesto na vzhodni plato. Zid spremlja okrogli zidec, ki teče tudi okoli že omenjenega stražnega stolpa, na katerega je Lesliejeva obnova okoli l. 1670 postavila sedanji oktogonalni kapelin stolpič, ter se zaključuje pri severnih vratih. Kot kažejo sledovi renesančnega, iz klesancev zgrajenega zidu v jugovzhodnem kotu severne grajske kleti in kot to nakazuje tudi skica iz sredine 17. stol., je bil na mestu današnje kleti globok cvinger, ki ga je na zahodu zaključeval severni grajski trakt.

Močne predelave je doživel tudi južni del grajskega jedra. Od južnega grajskega krila je bila v smeri današnjega Lesliejevega grajskega trakta eskarpasto speljana notranja bastija (klesanci, opeka, rimske in gotske spolije), ki je s svojim trikotnim čelom segala globoko v južni in vzhodni plato ter v svoji notranjosti skrivala kazemate, ki so bile vkopane v gradiški okop ter na vrhu pokrite s prsteno plastjo. Srednjeveški ašelon je bil opremljen z novim portalom, za katerega je izdelal načrte že imenovani Salust Peruzzi l. 1570. Elegantne oblike in lepo profilirani dorski kapiteli pilastrov izdajajo pomembnega umetnika. Vrata so tedaj gotovo nosila nadvojvodov grb, ki je bil odstranjen, ko je deželni knez dokončno izgubil oblast nad ptujskim gradom. Zalom bastijinega, z zidcem okrašenega zidu nekoliko pred sedanjim vhodom v kazemate, ki ga nakazuje tudi skica iz sredine 17. stol., dokazuje, da se je od tu eskarpni zid nadaljeval v severozahodni smeri do severovzhodnega ogla glavnega stolpa in tako zaključeval ostrogasto

notranjo bastijo. Med stolpom in severnim cvingerjem je obstajal sorazmerno ozek prehod na notranje dvorišče, ki pa verjetno ni bil posebej utrjen.

Tudi notranje dvorišče je moralo ob koncu te stavbne periode doživeti precejšnje predelave. Predvsem je bilo med južnim grajskim traktom in poševno stoječim glavnim stolpom vdeleno renesančno stopnišče, potem vsi trije trakti povezani z dvonadstropnimi hodniki, ki so imeli spodaj slopast arkadast, v nadstropjih pa stebriščen galerijski značaj in končno je bil severni trakt (v razmerju z južnim!) povečan proti vzhodu za dvojne nadaljnjih prostorov.

V prvi polovici 17. stol. je grad naglo menjaval gospodarje: deželnim knezom so l. 1622 sledili Eggenbergi, tem l. 1634 Tannhauseni, ki so ga l. 1642 darovali zagrebškemu jezuitom; ti so ga pa l. 1656 prodali bogatemu cesarskemu generalu Škotu Walterju Leslieju, katerega nasledniki so ga obdržali do l. 1802. Ker je vojaška komisija zaradi naraščajoče turške nevarnosti ravno v tem času (l. 1657) prepotovala vse obmejne trdnjave, je zanimivo vedeti, kaj je ugotovila glede Ptuja. Iz njenega poročila vidimo, da jo je posebno skrbela severna stran zahodne grajske planote, ki je bila najmanj utrjena (o žitnici ni govora!), zato predlaga izgradnjo ostroge na ogroženem mestu med starim (zahodnim) stolpom in grajskimi vratci. Z izgradnjo ostroge bi bil grad dobro zavarovan, obenem pa zaščiten tudi mesto v smeri Novih vrat in dominikanske bastije na eni in grajski breg v smeri stare porušene ulivalnice proti vzhodu na drugi strani, istočasno pa pod učinkom topov tudi nasprotni breg (Panorama), od koder bi mogel sovražnik sicer obstreljevati grad. Še važnejša kot poročilo je za nas skica utrdbenih objektov, ki skoraj v celoti ustreza stanju iz l. 1858, ki ga je posnel F. Raisp in ga objavil v svoji znani knjigi »Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung«.

Skice iz l. 1657 mi ni treba posebej opisovati, ker je tedanje stanje gradu razvidno že iz mojih dosedanjih izvajanj. Opozoril bi edino na nekatere njene, doslej napačno tolmačene detajle. Predvsem so močno potegnjene črte grafični izrazi za obrambno pomembne zidove, tanko potegnjene pa za obrambno manj ali celo nepomembne. Tako je treba gledati tudi na skico grajskega jedra. Narisana podkev ne predstavlja grajskih traktov samih, ampak le njihove arkadne hodnike, na katerih južnem koncu je stari stolp z eskarpnim zidom, ki sega do ašelona; na severnem pa se nadaljuje že omenjeni cvinger do severovzhodnega roba obodnega

zidovja. Zaporni stolp je popolnoma osamel, iz severozahodnega boka grajskega jedra izstopata dve pravokotni ostrogi, za katerih obstoj ni več dokazov, razen mogoče nastavka zidu na zaključku starega gotskega trakta. Severni zid zahodnega platoja, imenovanega »grajski vrt«, se nadaljuje v ravni liniji do grajskega jedra ter oklepa s krajšim paralelnim zidom stopnice, ki vodijo skozi prečni zid na zahodni plato. Sicer v zahodnem in osrednjem delu gradu ni večjih sprememb. Precej drugačna pa je stvar na vzhodnem platoju. Tu se južni zid končuje tam, kjer pripelje pot iz mesta na plato, severni pa v pravokotni kljuki objame vzhodni zaključek platoja ter se končuje ob stolpu, ki ga skica imenuje »Stražni stolp«. To je že omenjeni mestni opazovalni stolp sv. Pankracija, ki je bil opremljen z zvonom in stražarnico.

V takem stanju je prevzel grad general Walter Leslie, ki se je takoj lotil njegove prezidave. Že naslednje leto (1657) je opremil Peruzzijev portal z atiko, flankirano od dveh potlačanih volut, na katerih stojita ognjeni kroglji (vojaški milieu). Atiko krasi Lesliejev grb (3 okrogle zaponke) ter napis in letnica 1657. Leta 1664 je prišel Walter Leslie v hud konflikt s ptujskimi meščani, ker jim je osporaval njihov opazovalni stolp na jugovzhodnem hrbtu grajskega griča. Tega leta je namreč zgradil današnji vzhodni stolp in ker je naslednje leto potegnil južno obzidje do njega, je s tem meščanom zaprl dostop do njihovega stolpa. Deželni knez je nastali spor poravnal v tem smislu, da je moral grof postaviti novo stražarnico z zvonovim stolpičem na mestu starega stolpa. Leta 1669 je isti grof prezidal tudi zahodni stolp, ga opremil z dvojnimi zunanji stopnicami ter okrasil z železno zastavico, v katero sta vrezana Lesliejev grb in letnica 1669. Istočasno je obnovil tudi severozahodno obzidje (njegov grb!) ter popravil severni portal, nad katerega je namestil svoj grb. Največje delo, katerega so izvedli v času od ca. 1660 do ca. 1680 na gradu, pa je prizidava obeh vzhodnih grajskih traktov. Kaže, da je starejši med njima severni trakt, katerega so zgradili na italijanskih zidovih severnega cvingerja tako, da je cvinger postal njegova (deloma nadstropna) klet, katero so s posebnim prehodom zvezali s starejšimi kazematami. Pri tem so novi trakt, ker se ni mogel razviti proti vzhodu, podaljšali za en arkadni lok proti zahodu. V njegovo nadstropje so namestili veliko viteško dvorano (predelano konec 18. stol.) s kapelo, ki so jo prenesli sem iz zahodnega grajskega trakta. Okrogel italijanski stolp so ob tej priliki oktogonalno nadzidali ter ga spremenili v kapelin stolpič,

zaključen s krepko čebulasto streho. Nekaj kasneje je začel nastajati južni trakt. Najprej so podrli stari »visoki« stolp ter na posevni renesančni eskarpi zgradili sedanji trakt, v katerega pritličju so drvarnice in pralnica, v nadstropjih pa reprezentančni prostori grajske uprave. Letnica 1697 na notranjem portalu tega trakta je gotovo datum za nastanek portala, ne pa trakta samega, ki ga kaže že Vischerjev bakrorez iz l. 1681. Oba trakta sta opremljena z bogato uokvirjenimi okni, okrašenimi z lesliejevskimi grbi, severni pa tudi s sončno uro, katere letnica ni več čitljiva. Istočasno z obema traktoma je nastala tudi baročna stražarnica ob kapelinem stolpiču ter gospodarsko poslopje (že v sedanji obliki in velikosti) na vzhodnem platoju. Takrat so dobile tudi kazemate svoj sedanji vhod, notranja bastija pa balustradno ograjo, ki je danes ni več.

Ker se s Vischejevima bakrorezima iz l. 1681 začenja dovolj gosta vrsta podob ptujskega mesta in gradu, da moremo z njimi zasledovati njegov nadaljnji stavbni razvoj, se jih bomo v nadaljnjih izvajanjih kritično poslužili.

1. Georg Mathei Vischer: »Topographia Ducatus Stiriae«, Graz 1681. Oba bakroreza sta delo Vischer-Trosta. Prvi kaže pogled na celotno mesto, drugi samo na grad. Oba pogleda sta vzeta z juga. Sta precej nekritična in v detajlih neenotna. Grajska enceinte kaže približno sedanjo podobo, le da je na vzhodnem platoju še ohranjena mestna stražarnica z zvonovim stolpičem, na južnem še ni za Karlovimi vrati nobenih stavb (viden zid je le priključek južnega obzidja na notranjo bastijo), grajsko jedro kaže že sedanjo podobo, na zahodnem platoju pa je poleg samovoljno oblikovanih stolpov omeniti samo »smodniški stolp« na zahodnem obronku, občuten višinski skok v južnem obzidju ter ostrešje majhne, po videzu sodeč, lesene stavbe poleg pravokotnega stolpa. Karlova vrata imajo še dvizni most, zahodni dovoz spremlja obzidje z vhodnim portalom na vzhodni hriba, vzhodno pot pa leseni latasti plot.

2. Slika o. pl. iz ca. 1700. Hrani jo ptujski Mestni muzej. Avtor ni znan. Kaže južni pogled na mesto in grad z lahne ptičje perspektive. Slika je mnogo verodostojnejša od Vischerjevih bakrorezov. Grajsko jedro kaže sedanjo podobo, na vzhodnem platoju ni več mestne stražarnice, pod njegovo južno obzidje je prislonjena lesena stavba, stoječa na stebrih. Južna bastija je še brez stavb, le Karlova vrata so zamenjala dvizni most s fiksnim lesenim. Zahodni dovoz je brez obzidja, vzhodno pot spremlja latasti plot. Posebno lepo je viden zahodni plato z obzidjem

in stolpi (k pravokotnemu stolpu je prislonjena majhna stavba, od katere je vidna le streha) ter bočno obzidje s »smodniškim stolpom«. V zahodnem prečnem zidu so vidna vrata, ki so vodila iz gradu na zahodno ravan. O žitnici še ni nobenega sledu.

3. Skica iz popotne knjige neznanega Šlezijca (hranjena v arhivu Gornje Avstrije) iz l. 1713. Skica kaže južni pogled na mesto in grad in je zelo površna. Grajsko jedro je nerazčlenjeno, pod njim vidna Karlova vrata s prislonjenim triosnim poslopjem. Na vzhodnem platuju stoji 4-osna stražarnica s strešnim stolpičem in nekoliko dalje proti vzhodu stolp z zelo visoko streho. Na zahodnem platuju kaže zid s stolpom razpotegnjeno linijo, ki vodi do dominikanskega samostana.

4. Risba iz l. 1730 (po kopiji v Povodnovi zapuščini). Južni pogled. Zelo površno delo, iz katerega se da bore malo razbrati. Razločno je le grajsko jedro, vzhodno od njega na mestu obeh portalov strešasta stavba, dalje gospodarsko poslopje, stolp in na koncu visok, ozek stolpič s piramidasto streho. Na zahodu so vidni vsi trije stolpi ter že omenjeni zidni višinski skok. Karlova vrata so brez prizidka, dovoz k njim brez obzidja.

5. Slika o. pl. Ex voto 22. januarja 1766. Hrani jo ptujski Mestni muzej. Grajsko jedro je nespremenjeno, vzhodni plato z obema portaloma, hlevi in stolpom, zahodni z okroglim in zahodnim stolpom, od katerega teče

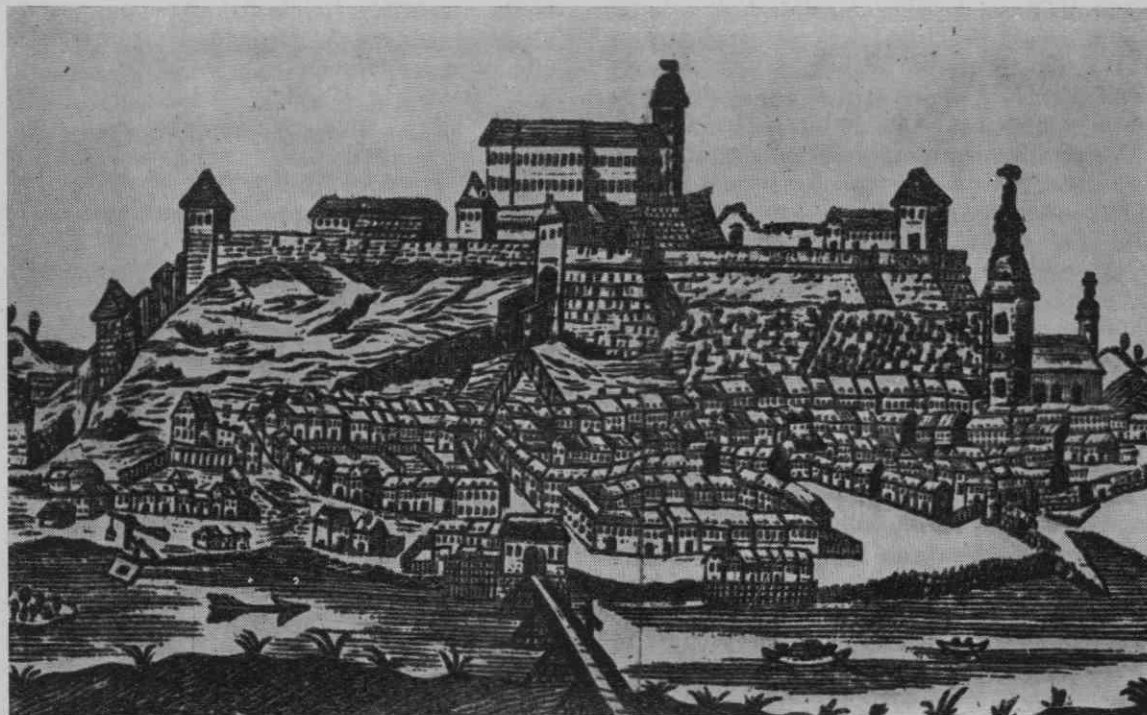
mного predolg razkrušen zid mimo porušenega »smodniškega stolpa« do dominikanskega samostana. Zadaj prvič vidimo ogromno stavbo žitnice. Karlova vrata so dobila triosen prizidek in fiksen most, do katerega vodijo zahodni dovoz z obzidjem in vzhodna pot, ki je bila l. 1701 (kot to dokazuje kamen z letnico in Lesliejevim grbom) stopničasto dodelana.

6. Risba v Deželnem arhivu v Grazu. Ima napis: Leopold Schickelgruber fecit Pettau die 21ter hornung 1792. Pogled z juga. Grajsko jedro kaže sedanjo obliko, le da ima še baročno balustrado na notranji bastiji. Vzhodni plato je nespremenjen, Karlova vrata so dobila že vse prizidke (6-osne), pred njimi je zidan most in dvojni dostop. Na zahodu stojita dva oglasta stolpa ter rekonstruiran mestni zid z okroglim »smodniškim stolpom«. Zadaj je vidna žitnica.

7. Lesorez iz Schützove ptujske tiskarne. Čas nastanka: 1794. Je v glavnem enak prejšnji sliki, pred Karlovimi vrati je še viden kamenit most.

8. Mestni načrt iz l. 1824. V glavnem kaže sedanje stanje, le da sta žitnica in grajsko jedro še povezana z obodnim zidom, sodni stolp in severni grajski trakt pa s pritlično stavbo, ki so jo podrli šele na začetku našega stoletja.

9. Litografija: Ptuj, avtor: Runk, čas nastanka: ca. 1820. Grad ima že sedanjo ob-

Ptujski grad konec 18. stoletja (s pomočniškega potnega lista)

liko, zadaj je vidna mogočna streha žitnice, južni dostop ni upodobljen.

10. Tuš-risba, avtor: M. Steinbach, čas nastanka: 1852. Hrani jo Deželni arhiv v Grazu. Grad kaže sedanjo podobo.

Iz redosleda naštetih podob lahko zasledujemo posamezne faze gradbenega razvoja ptujskega gradu v 18. in 19. stol.

Grajsko jedro samo se bistveno ni spreminjalo. Pritlična stavba, ki je povezala sodni stolp s severnim grajskim traktom, je bila nepomemben prizidek, ki je služil pomožnim gospodarskim namenom, zato je bil z majhnimi vratci povezan s kletjo. Odstranili so ga na začetku 20. stol.

Tudi vzhodni plato je ostal v glavnem nespremenjen. Problematičen ostane edino čas odstranitve mestne stražarnice z njenim strešnim stolpičem. Vse kaže, da se je to izvršilo okoli l. 1715.

Zahodni plato fungira na vseh slikah kot vrt, v katerega vodi zahodni grajski portal preko stopnic in vrat v prečnem zidu. Na oljni sliki iz ca. 1700 je že odpadel južni od obeh paralelnih stopniščnih zidov, medtem ko je severni kot obodni zid ostal še preko leta 1824. Ob pravokotnem južnem stolpu se pri Vischerju (1681) in na oljni sliki iz ca. 1700 pojavlja manjše, verjetno leseno splotje, ki kmalu izgine. Po slikah sodeč (ona iz l. 1766), je bila ogromna žitnica ob severnem robu zahodnega platoja zgrajena kot prva na svojem mestu šele v drugi četrtini 18. stol. Ob tej priliki je nastala tudi sedanja velika terasa pred njo kot manevrirni prostor za voznike. Verjetno je bila žitnica popreje v stavbah na vzhodnem platuju, še pred tem pa v samem grajskem jedru.

Večje spremembe je doživljala tudi južna bastija. Prvotna dvoosna Karlova vrata so dobila pred l. 1713 severni, proti sredini 18. stol. prvi južni (3-osni) in v zadnji tretjini istega stoletja drugi južni (3-osni) prizidek. Ti prostori so bili namenjeni grajski upravi, ki se je, kot vidimo iz gradbenega razvoja, stalno večala (trgovina z žitom!) ter polagoma zasedla skoraj vso južno bastijo.

Kaže, da so jarke pred obema grajskima vhodoma zasuli šele v začetku 19. stol. Od južnih dohodov je moral zahodni dobiti že konec 17. stol. svoj parapetni zid, vzhodni pa l. 1701 svoj stopniščni dohod.

Z letom 1683 je grad kot trdnjava odigral svojo vlogo in v teku 18. stol. (čas fiziokratizma!) dobil drugačen pomen; postal je gospodarsko in upravno (razvoj gosposčin) središče veleposestniško urejene gosposčine (izgradnja ogromne žitnice, novih upravnih in gospodarskih poslopij, izgradnja velike pristave na severnem vzožju grajskega

griča). Ker je grof Walter Leslie, ki se je poročil z neko Dietrichstein, določil te za potomce svojega rodu, so Lesliejem l. 1802 sledili knezi Dietrichsteini v posesti gradu. Ker pa je bila hčerka zadnjega kneza Terezija vdova po Herbersteinu, je l. 1858 pridobila gosposčino in grad Ptuj za svojo rodbino. Terezija je popravila vsa poslopja, vendar gradu bistveno ni spreminjala. Iz njenega časa so naslikani aliančni grbi (Dietrichstein-Herberstein) po hodnikih grajskega jedra. Zadnji fevdalec, ki je popravil grad, je bil grof Johann Jožef Herberstein. Kot pravi napis na notranji atični strani Peruzzijevega portala, se je to zgodilo l. 1912. Grad je tudi notranje opremil. Leta 1945 so Herbersteini izgubili grad in posestvo Ptuj, ki sta postala nacionalna lastnina. Tega leta je bila v gradu urejena kulturno-historična zbirka ptujskega Mestnega muzeja, ki v glavnem ohranja Herbersteinovo stanovanjsko ureditev kot edini ohranjeni primer pozno-fevdalne življenjske ureditve pri nas.

Z vstopom v najnovejšo dobo zaključujem stavbno zgodovino ptujskega gradu. Kot vidimo, je bila zelo pestra. Začela se je v eri Ilirov, se preko antike in dobe preseljevanja narodov razvila v gradiščno postojanko starih Slovenov, rastla iz zgodnjefevdalnega dvora preko visokosrednjeveškega stolpastega gradu v poznogotski grajski kompleks, doživela metamorfozo kasnorenesančne trdnjave in visokobaročne rezidence, se v 18. stol. prelevila v središče fiziokratsko urejene gosposčine in končno v gospodarsko postojanko odmrlega fevdalizma.

LITERATURA

- Ferdinand Raisp: *Pettau, Steiermarks älteste Stadt und ihre Umgebung*. Graz 1858., okt. 308 str.; — Ferdinand Raisp: *Das Schloss Ober Pettau und seine Besitzer*. Der Aufmerksame 1856., št. 2, 6, 10; — Damisch Edvard: *Museum zu Ober Pettau*. MhVSt VI — 1855., p. 247; — Zahn Josef: *Zur Geschichte von Pettau in der Zeit der Gegenreformation*. MLVSt XXXII — 1884, p. 3—32; — Sechann Moritz: *Das Marmorportal im Schlosse zu Oberpettau*. MCKD IV. p. 24 — *Zur Geschichte der Befestigung von Graz, Fürstenfeld und Pettau 1570*. StGschBl. za 1885, p. 69—78; — Beckh-Widmannstetter: *Ober Pettau*. MCKD NF XVII za 1894, p. 78—79; — Gaupmann Rudolf: *Pettau*. MCKD NF XVII za 1894, p. 126; — Kos Franc: *Doneski za krajevne kronike (Ptuj)*. ČZN VIII, XV, XVI; — Hans Wutschnig: *Steirische Städte und Märkte im Reisebilderbuch eines Schlesiens (1710—1714)*. BIFHmtdk 1941, p. 13—24. Pirchegger Hans: *Schloss Ober Pettau v Hausmannovi »Südsteiermark«*, Graz 1924, p. 370—374; — Pirchegger Hans: *Pettau als Grenzfeste v Festzeitung XII. Gaurunfestes des Südösterreichischen Turngaues*. Pettau 1906; — Pirchegger Hans: *Geschichte der Stadt und Herrschaft Pettau im Mittelalter*. 34. in 35. Jahresbericht des K. F. J. Gymnasiums Pettau 1902/03, p. 1—22, 1903/04, p. 9—35; — Pirchegger Hans: *Archivalische Beiträge zur Geschichte Pettaus und des Pettauers Feldes*. 37. Jahresbericht des K. F. J. Gymnasiums Pettau 1905/06, p. 1—22; — Baš Franjo: *Historično-geografski razvoj Ptujja*. ČZN XXVIII za l. 1935; — Josef Felsner: *Pettau, 1895*; — Baš Franjo: *Mali grad v Ptujju*. Zgodovinski časopis IV. 1950, p. 127—150; — Bibliografijo Ptujja do l. 1935 je zbral Franjo Baš in jo objavil v Ptujju posvečeni številki ČZN, letnik XXVIII, za leto 1935. — Splošnih del in omih o gradovih ne navajam posebej, n. pr. Pipper, Zahn, Kos, Schuchardt, Baravalle-Knapp, Pirchegger, Dapsch, Pinder itd.